

TANTERV ÉS TANKÖNYV

TÖRTÉNETILEG TEKINTVE, AZ OKTATÁSÜGY KEZDETEINEL nem létezett se tankönyv, se tanterv; a tankönyvek kialakulásának kezdetei Európában a középkorra nyúlnak vissza, s különösen a könyvnyomtatás adta sokszorosítási lehetőségek technikai feltételével, továbbá a humanizmus alapozását követően a reformáció hatására kibontakozó ideológiai-szellemi pezsgést követően kezdik a nyomtatott taneszközöket tömegesen használni. A tantervek megjelenése némi felvilágosodáskorabeli előzményeket – gondoljunk csak a Ratio Educationis 1777. évi kiadására – követően majd csak a XIX. század fejleménye lesz. Tantervek alapján készülő tankönyvek kiadására Magyarországon első ízben csak a kiegyezést követően került sor.

Kezdetben tankönyvet általában híres professzorok, nagy hírű tudósok adtak ki. Ezek a könyvek még nem hordozták magukon a modern, legújabb kor didaktikai követelményeinek jeleit: nem annyira életkor és érdeklődés szerint feldolgozott, kérdésekkel, munkáltató feladatokkal kiegészített művek voltak, hanem valamely diszciplína korabeli ismeretanyagának leírásai. Az első állami tantervek alapján készült tankönyvek még jócskán hasonlítottak ezekre az előzményekre.

Lényegében az 1980-as évtized végéig a tankönyvek szigorúan az államilag kidolgozott, jóváhagyott és megkövetelt tantervekre épültek. Bár a liberális értelemben vett tankönyvpiac virágkorát a dualizmus időszakában élte, s jelentékeny korlátozására az 1920-as évtized második felében került sor, csak az utolsó negyven esztendőben volt jellemző a tantervre épülő egytankönyvűség (azaz egyetlen tankönyv rendelése, előírása minden egyes iskolatípus valamely osztályának tantárgya számára) Magyarországon. Az 1989/90-es politikai rendszerváltást követően – az 1980-as években már a kezdeti bomlás jeleit mutató – egységes tankönyvvilág elemi erővel robbant szét; az új kiadók megjelenése lendületet adott az alkotó pedagógusok tehetségének, képességeinek kibontakoztatásához.

A tankönyvek mennyisége

Az 1998/99-es tanévre a Művelődési és Közoktatási Minisztérium (utóbb, a kormányváltást követően: Oktatási Minisztérium) ún. tankönyvlistáin, illetve megrendelőlapjain összesen 130 kiadó 3000 kiadványcíme szerepel. Erre a listára azok a közoktatás számára elfogadott tankönyvek kerülnek, amelyeket az oktatásügyi miniszter jóváhagy. Hogy ezt a döntését szakmailag megalapozottan tehesse, a közoktatási törvény alapján felhatalmazott Országos Köznevelési Tanács (OKNT) a minisztériumi Tankönyv- és Taneszköz Irodához benyújtott műveket legalább két, az országos szakértői névjegyzékben szereplő szakértővel elbíráltatja (ellentmondásuk esetén harmadik szakértőt is fölker), majd az OKNT Tankönyv- és Taneszköz Bizottsága a szakértői vélemények alapján terjeszti föl az arra érdemes műveket jóváhagyásra, elfogadásra.

A *közoktatás* tankönyvjegyzékei közül az általános iskolák számára készülők tartalmazzák az értelmi fogyatékosok tankönyveit is, de a nemzetiségi oktatás tankönyvei már külön füzetben jelennek meg, utóbbiakat önálló megrendelőlapokról lehet megrendelni. A *nemzetiségi oktatásnak* az 1998/99-es tanévre nagyjából 600-féle tankönyve, illetve segédlete van.

A *szakoktatás* tankönyvjegyzékei nagyjából ugyancsak 3000 körüli kiadványféleséget neveznek meg. Itt a bonyodalmat az okozza, hogy a szakmák oktatása több ágazati minisztérium hatáskörébe tartozik. Ráadásul a Munkaügyi Minisztérium megszüntetésével (átszervezésével) ezentúl az Oktatási Minisztériumra hárul majd a szakmai tankönyvek hivatalos listájának közzététele is. Várhatóan gondot fog okozni, hogy míg a közoktatás tankönyvei (nyomtatott taneszközei) már évek óta „piaci alapon”, kevés állami beavatkozással (utóbbiak közé néhány – alapítványokon keresztül lebonyolított – tankönyvpályázat tartozik) jelennek meg, a kisegítő iskolák tanulói és a nemzetiségi gyerekek számára pedig állami hozzájárulással („dotációval”) készülnek az iskolai jóváhagyott kiadványok, addig a szakoktatás számára megjelenő (nyomtatott) taneszközök megrendelője a munkaügyi minisztériumon keresztül az állam, amely a szakmai tankönyvek teljes, a kiadók által kért előállítási költséget fizette. Ekként a szakoktatás területének tankönyvellátása igen drága, egysíkú (egy tankönyves), a piaci viszonyok hiánya miatt választék nélküli.

Nem minisztériumi jegyzék, de előbbiekkal egyszerre érkeznek az iskolákba az ún. *Tanulást, tanítást segítő kiadványok jegyzéke*, amely az 1998/99-es tanévre közel 250 kiadó 3400-féle kiadványcímét tartalmazza összesen valamivel több, mint 4000 tételben (azaz egy cím több helyen – műveltségterületnél/tantárgynál, tagozaton stb. – is előfordulhat). Ezt – rendhagyó módon – egy társadalmi szerevezet, a *Tankönyvesek Országos Szövetsége* állítja össze (a *civil szféra* megjelenése a szakmai információk közvetítése terén), vállalja érte a tartalmi felelősséget, és nem utolsósorban, viseli az előállítás költségeinek nagyjából a felét. Ebben szerepelnek azok a tanulói segédletek, amelyek valamilyen oknál fogva nem kerülhettek hivatalos minisztériumi listára mind a köz-, mind a szakoktatás terén (a legtöbb esetben csupán azért, mert nem oda valók); ebben található meg a tanári segédanyagok címei, szerzői, legfontosabb adatai; a tanulás-tanítás folyamatát segítő, de „műfajilag” besorolhatatlan kiadványok.

Gyakori kérdésként merül fel, hogy szükség van-e ennyiféle kiadványra, iskolai nyomtatott taneszközre. Úgy tűnik, ma Magyarországon *minőségi tankönyvhiány* van; az egyes műveltségi területeken feltüntetett nagy „választék” gyakran egymást átfedő, közös gyökérből változtatott, más kiadónál más árral, más borítóval, kicsit átszerkesztett, de hasonló példa- és ábra-anyaggal megjelenő tankönyvből vagy segédletből áll. A jóváhagyott kiadványok minisztériumi jegyzékeinek kiadóinak jelentékeny hányada az iskolák egy részében egyszerűen nem ismert, sőt, már olyan esettel (iskolával) is találkoztunk, amelyben nem ismerték a legnagyobb hazai tankönyvkiadó munkáit sem. Ugyanakkor számos kolléga tankönyvhiányra, illetőleg nem megfelelő választékra panaszkodik. Léteznek olyan műveltségterületek, amelyek az eddig kiadott jegyzékekben még nem rendelkeznek megfelelő mennyiségű jóváhagyott tankönyvvel, segédlettel (például tánc, dráma). Számításaink szerint – amennyiben a pozitívan minősített tankönyvek egyenletesen oszlanának el, s minden tantárgyhoz/műveltségi területhez három-három tankönyv-féleség választását rendelnénk, valamint megengednénk, hogy minden ily módon megjelenő tan-

könyvhöz két-két segédlet tartozzék – a közoktatás tizenkét évfolyamára vetítve nem lenne sok a 4500-féle kiadványcím szerepeltetése sem a hivatalos tankönyvjegyzékekben. De ettől a színvonaltól igen messze állunk.

A magyarországi tankönyvvilághoz – de nem a köz- vagy szakoktatáshoz – tartoznak még a *felsőoktatás*, az egyetemi szféra tankönyvei, jegyzetei és segédletei, amelyek számát nagyjából 7500-ra becsüljük. Ezt a szférát újabban a Felsőoktatási törvény alapján ún. felsőoktatási tankönyvpályázati lehetőség támogatja, amely éves szinten több száz mű erejéig az előállítási költségek maximum felét fedezi.

Új tanterv-tankönyv kapcsolatok

Magyarország 1990-es évek-beli tankönyvkiadására talán a „tanterv-nélküliség” az egyik legmegfelelőbb kifejezés. Az 1989/90-es rendszerváltozás úgy érte oktatásügyünket, hogy az 1978-as közoktatási tantervet már éppen ideje lett volna lecserélni. Az 1985. évi oktatási törvény jelentős változásokat idézett elő (például a pedagógiai kísérletek indíthatósága terén). A rendszerváltás idején jó néhány reformpedagógiai mozgalom alapított iskolát – az első még 1988-ban a Waldorf-mozgalom megtelepedése volt Budapest tőszomszédságában, Solymáron –, s a történelmi egyházak újraindított intézményei sem haladhattak az ideológiai töltettel is bőségesen bíró ’78-as tanterv szerint. A „közönséges” általános iskolák is fokozatosan elszakadtak az elavulttá vált régi tantervtől, annál is inkább, mert a fokozatosan kibontakozó Nemzeti alaptanterv (NAT)-viták inkább az új felé terelték a tanártársadalom figyelmét.

Közben a rendszerváltással egyidejűleg elemi erővel tört fel az alkotás vágya; míg az 1980-as évek fő tankönyvi kérdése a „*Milyen a jó tankönyv?*”-típusú kérdés volt – implicite jelezve, hogy az állami, központi tantervre épülő egytankönyvű rendszer nyomtatott taneszközei korántsem voltak valami jók –, addig az ’90-es évek legelején megjelent többszínnyomásos kivitelezésű, előbb csupán alternatívnak számító, majd a tankönyvpiacot gyorsan terítő kiadvány-választék kezdetben mintegy lenyűgözte a tanítókat, tanárokat. (Addig csak a kisegítő iskolák, az értelmi fogyatékos gyerekek számára nyomtattak színes kivitelezésű tankönyveket.) Az új kiadók megjelenésével párhuzamosan az állam fokozatosan kivonult az időközben ugyan tulajdonában maradt, de részvénytársasági formát öltött legnagyobb kiadó közoktatási tankönyveinek finanszírozásából. Ugyanakkor az államnak tetemes kiadások helyett más szempontból – adók, társadalombiztosítási járulékok, foglalkoztatottság stb. – nagyon is nyereséges a tankönyvpiac megléte.

Am az újabb tankönyvek alapján véve már sokkal kevésbé épültek a régi tantervekre. A kiadók a NAT-viták közepette megpróbálták megfelelni az újabb fejleményeknek, követelményeknek is. Nem egy esetben például rávezették tankönyvük valamely előzőkére – vagy éppen termék-ismertető prospektusukban említették meg – a NAT-kompatibilitás tényét akkor, amikor még csak a NAT valamelyik előzetes tantervi változatnál tartottunk.

A *Nemzeti alaptanterv* 1995 őszi, legfelsőbb szintű elfogadása után az oktatási-nevelési intézményekben megkezdődött a kétpólusú tartalmi szabályozás másik pillérének, az iskolai pedagógiai program részét képező *helyi tantervek*nek a kidolgozása. És ekkor páratlan dolog történt: a tankönyvekhez kiadott tanmenet-javaslatokat, a konkrét tankönyvekhez, tankönyvcsaládokhoz megjelentetett tanári

kézikönyvekben található óravázlatokat iskolák egész sorában kezdték beépíteni a helyi tantervekbe! Azaz szakmailag jócskán megkérdőjelezhető módon, ebben az időszakban nem a tantervek alapján készítették a tankönyvet, hanem éppen fordítva, a tankönyv tanári segédlete alapján a helyi tantervet... Hogy ez milyen szakmai színvonalat képviselt, az iskolafenntartók által fölkért, az iskolai pedagógiai programot és a helyi tantervet elbíráló oktatási szakértőknek volt hivatott feladata, nekik kellett ezt megállapítaniuk, elbírálniuk.

Hogyan készíthető?

Adódik a kérdés: *készíthető-e tankönyv a Nemzeti alaptanterv alapján, ha a konkrét tanítás a helyi tanterv szerint valósul meg?* – Úgy látjuk, bármilyen tankönyvet használnak is az iskolákban, csaknem mindeniütt fénymásolnak azokhoz máshonnan vett – de a tanulókkal meg nem vásároltatott – segédleteket: a legtöbbször feladatokat, feladatsorokat, gyakoroltató példákat és felmérő feladatlapokat. Tehát a minősített tankönyveket mindenféleképpen ki kell egészíteni az egyes intézmények sajátosságainak, iskolai pedagógiai program és helyi tanterv alakította egyedi arculatának megfelelő segédanyagokkal, amelyeket az iskolák többsége már a NAT implementációja előtt is használt.

A másik, ugyanilyen súlyú kérdés, *hogyan melyek a tankönyvek, taneszközök NAT-kompatibilitásának ismérvei?* – A minisztériumi tankönyvjóváahagyási procedúra során pusztán sommásan kell a bíráló szakértőknek válaszolniuk, hogy adott kiadvány megfelel-e vagy sem a NAT követelményeinek. Ugyanakkor a „megfelelésnek” legjobb tudomásunk szerint nincs – és talán nem is lehetséges ilyen – kidolgozott szempont-rendszere.

A kiadók egy része igyekszik eleve olyan tankönyvszerzőket, illetve bírálókat, lektorokat fölkérni, akiknek van valamilyen tantervkészítő gyakorlata, vagy annak idején részt vállaltak a Nemzeti alaptanterv kimunkálásában. Más kiadók ezt nem tudják vállalni, de külsőségekben igyekeznek a vélt elvárásoknak megfelelni: például a címben *műveltségterületet* jelenítenek meg a hagyományos tantárgy helyett, életkort írnak (például ...tankönyv 13-14 éveseknek), vagy a Közoktatási törvényben előírt évfolyam-számozás valamelyikét (például ...feladatlap a hetedik évfolyam számára) használják. Különös dolog a központi tantervhez való igazodást megkívánni, hiszen adott tankönyvnek a helyi tantervhez kellene illeszkednie, igazodnia. A NAT-kompatibilitás biztosan nem kérdőjelezhető meg abban az iskolában, ahol a helyi tanterv megvalósításában adott kiadvány megfelelő *eszköz*, míg egy másik intézményben a minisztériumi minősítettség ténye még nem biztos, hogy használhatóvá teszi ugyanazt a művet, amennyiben nem illeszthető a helyi tantervhez.

Problémás a jóváhagyott tankönyvlistán szereplő, ám minőségbiztosító procedúrán át nem esett, s egyetlen konkrét tankönyvhöz sem köthető *segédletek* NAT-kompatibilitása is. Ezeknél sokszor lehetetlen fölfedezni bármiféle tantervi hatást vagy befolyást, hiszen nem annak alapján, és nem is a tantervhez illesztés igényével készültek.

Megfelelőnek tűnik az a gyakorlat, hogy a jóváhagyott tankönyvek listájára csak olyan művek kerülhetnek föl, amelyek az Országos Köznevelési Tanács által meg-

bizott szakértők véleménye alapján – a már említett törvényi megfeleléség biztosításával – elbírálásra, s ezt követően az oktatási miniszter által elfogadásra kerülnek.

A tankönyvek tanterv-kompatibilitása kérdéskör tisztázásához egyesek az ún. kerettantervek megalkotásának szükségességét rendelik hozzá, mondván, a jövő tankönyvét a majdani kerettantervek alapján kell majd elkészíteni. – Úgy véljük, ez az egyik változata a központi tantervi szabályozás fundamentumára építő gondolkodásmódnak. A jelenleg érvényes *Nemzeti alaptanterv* alapján inkább a pluralista jellegű, sokszínű tankönyvválaszték tűnik indokoltnak és fenntartásra érdemesnek, míg a központi tantervi szabályozás esetleges erősödése a tankönyvpiac beszűkülését, a közismereti tárgyak többségének egytankönyvűsége felé való alakítását vonhatja maga után.

Tankönyves információk

Gyakran felvetődő kérdés, hogy hol lehet utánanézni a tankönyves információknak. A legjobb lehetőséget az jelenti, ha a kiadványokat rögtön kézbe is lehet venni, meg lehet nézni, bele lehet lapozni. Bár az állandó *tankönyvbemutatóhelyek* Magyarországon – elsősorban a megyei *pedagógiai intézetekben* és a fővárosi kerületi pedagógiai szolgáltató központokban – korán megjelentek, s utóbb a közoktatási törvény is egyik kiemelt feladatukká tette a tankönyvek és tankönyves információk gyűjtését, rendszerezését, bemutatását, mégsem mondhatjuk el, hogy sok helyen kézbe lehetne venni valamennyi minisztérium által jóváhagyott közoktatási tankönyvet és segédletet. Ezen a téren a legteljesebb gyűjteménnyel a Győr-Moson-Sopron Megyei Pedagógiai Intézet rendelkezik Győrött, de igen sok kiadvány megtalálható a budapesti Fővárosi Pedagógiai Intézet e célból kialakított különgyűjteményében is. A többi tankönyvbemutatóhely a legtöbb esetben nem tudja felmutatni még azokat a műveket sem, amelyeket pedig biztosan megkaptak. A tankönyvi bemutatóhelyek jelentőségét maguk a tankönyvkiadó vállalkozások is egészen eltérő módon ítélik meg: közülük a legnagyobbak tudatosan igyekeznek jó kapcsolatokat ápolni ezekkel, s rendszeresen elküldik – egyik-másik esetben több példányban – frissen napvilágot látó tankönyveiket és segédleteiket. A kisebb kiadóknak ugyanakkor gondot okoz a tankönyvrendeletben előírt kötelezettségeik teljesítése, az ingyenes bemutatópéldányok megküldése.

Sajnálatos módon, nem létezik Magyarországon elfogulatlan, érdekmentes *tankönyvkritika* sem. Bár újabban megjelennek a tankönyvügyet címdoldalukra tűző periodikák is, de ezek mögött rendre egyik vagy másik (tankönyv)kiadó áll. Talán még ez sem lenne baj, ha kevésbé lenne feltűnő rendre hirdetéseik egyhangú dominanciája. Ebből a szempontból a Soros Alapítvány támogatásával napvilágot látó *Tandem* című folyóirat az üdítő kivétel. Nagy kár, hogy a *Tankönyvválasztás az iskolákban* címmel a közelmúltban zárult vizsgálódásunkban csak elenyészően kevés számú iskolából jelezték, hogy használják, forgatják ezt a jobb sorsra érdemes periodikát. Gondot okoz az is, hogy nagyon nehéz olyan recenzorokat találni, akik a tankönyvkiadásban nem érdekeltek sem, mint szerzők, sem, mint szerkesztők, sem, mint kiadótulajdonosok, továbbá nem a saját vagy a konkurencia kiadványairól nyilatkoznak meg.

A legbiztosabb fogódzót talán a hivatalos *tankönyvjegyzékek nyomtatott változatai* jelentik. Jóllehet, mind a hivatalos tankönyvjegyzékek, mind a *Tanulást, tanítást segítő kiadványok jegyzéke* csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák, viszont az egyes címek, szerzők pusztá elhelyezkedésükkel, besorolásukkal, a környezetükben megjelenő más kiadványcímekkel együtt mégiscsak biztosítanak egyfajta támpontot, amelynek mentén el lehet indulni. A pedagógusok zöme éppen ezek alapján tájékozódik.

KARLOVITZ JÁNOS TIBOR